

A New Perspective on the Qur'anic Concept of Equity in the Family¹

Jafar Zanganeh Shahraki²

Zahra Ghoddossi³

Doi:

10.30497/flj.2026.249059.2243

Introduction

Human beings are inherently social creatures; just as they require interaction with others to realize their developmental potential, they depend on the family more than on any other institution. As the most fundamental context for human growth and flourishing, the family cannot be rendered an optimal environment for members' interactions solely through the enforcement of law and justice. In this regard, *inṣāf* (equity/fairness), with its ethically grounded and flexible character, can complement law and justice by providing an effective mechanism for regulating familial interactions. Article 10 of the Constitution states: "Since the family is the fundamental unit of Islamic society, all laws, regulations, and pertinent programs must tend to facilitate the formation of a family, and to safeguard its sanctity and the stability of family relations on the basis of the law and the ethics of Islam."

The interweaving of law and equity in family life is inevitable; the realm of equitable and ethical conduct precedes that of legal rights and fosters the flourishing of the family as an institution. The first step in organizing family relations is taken on the basis of ethics. This assumption acquires special significance when contrasted with society at large: in the social sphere, law and justice function as the primary instruments for regulating relations, and although ethical recommendations are subsequently taken into account, the starting point remains justice. The situation within the family is different: in this institution, ethics is primary, and only when ethics proves inadequate to address problems and harms do law and justice intervene as a secondary support. Accordingly, it can be said that *inṣāf* (equity/fairness) plays a central role in the family, because the realization of ethics in the familial sphere is made possible above all through equitable conduct. Accordingly, one of the objectives of this study is to examine *inṣāf* (equity/fairness) within the domain of family law and to analyze the components of equitable conduct in light of the verses of the Noble Qur'an. This gives rise to the

1. "This article is derived from a doctoral dissertation titled 'An Investigation into the Quranic Foundations and Implications of the Principle of Equity and Its Impact on Family Law,' conducted at Al-Mustafa International University, Khorasan Branch."

2. Assistant Professor, Faculty Member of the Department of Law, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran.
dr.zanganeh@razavi.ac.ir

3. PhD student, Department of Quran and Sciences (Law Orientation), AlMustafa International University, Mashhad, Iran.
z.ghodossi@miu.ac.ir

following central research questions: What does *inṣāf* mean within the framework of family law? And what criteria does the Qur'an provide for equitable behavior among family members? The hypothesis of this research is that the components of equitable conduct can be explicated and derived by drawing on the Qur'an's core concepts of *iḥsān* (benevolence/excellence in conduct) and *ma'rūf* (that which is commonly recognized as right and good).

Literature Review

In the field of law and jurisprudence, numerous works have been written on equity (*inṣāf*). These include: Azgh and colleagues (1395/2016–17) in an article entitled "An Examination and Comparison of Equity and Justice in Law"; Amini (1395/2016–17) in the article "Reconsidering the Relationship between Equity and Law"; Javadian (1394/2015–16) in the thesis "Analyzing the Position of Equity in Jurisprudence and Law"; Khanlari Bahmanmiri (1397/2018–19) in the dissertation "Examining the Position of the Principle of Equity in Iranian Law"; and Nafar (1401/2022–23) in the book "Practicing Equity in Jurisprudence and Law." These studies have primarily elucidated various aspects of equity within the legal domain; however, the bulk of this research has not examined the concept of equity in the Qur'an. In some instances, Qur'anic verses have been cited weakly and incompletely, as in the article "The Application of Equity in Family Jurisprudence" by Eshaqi and colleagues (1399/2020–21). Accordingly, the issue of equity in the Noble Qur'an still calls for a novel and structured study.

Research Method

In this scholarly endeavor, various verses of the Noble Qur'an within the domain of family law are elucidated using a descriptive–analytical method, and the data have been collected through a library-based approach.

Research Findings

The findings indicate that principles such as ethical orientation, commitment to socially approved norms (*ma'rūf*), safeguarding human dignity, love and empathy, rational deliberation, and the removal of harm and hardship are recognized in the Qur'anic verses as the main dimensions of equitable conduct. The Qur'an's emphasis on these components shows that *inṣāf* (equity/fairness) has an intrinsic connection with ethics, *ma'rūf* (that which is commonly recognized as right and good), *iḥsān* (benevolence/excellence in conduct), and human dignity. In light of these criteria, it is possible to prevent inequitable behaviors and to strengthen and deepen family relations.

Conclusion

The present examination shows that the term "*inṣāf*" (equity/fairness) is not explicitly mentioned in the Qur'an; however, by analyzing verses related to the family, components such as ethical orientation, conformity to what is commonly recognized as right and good (*ma'rūf*), safeguarding human dignity, love and empathy, rational deliberation, and the removal of harm and hardship can be derived as indicators of equitable conduct. Among these, ethical orientation, conformity to *ma'rūf*, and human dignity emerge as foundational components. *Iḥsān* (benevolence/excellence in conduct) at the time of separation, commitment to living together in accordance with *ma'rūf*

(mu'āsharah bi al-ma'rūf), and observance of dignity in spousal and familial relations constitute the most significant manifestations of inṣāf.

These principles acquire heightened significance in the context of divorce, since any conduct grounded in malice or harm is incompatible with the Qur'anic teachings of “divorce with iḥsān (benevolence/excellence in conduct)” and “good conduct (ḥusn al-mu'āsharah),” and is likewise not recognized within the legal system. Drawing on this very approach, the Civil Code, in Articles 1130 and 1119, restricts inequitable conduct. Legal doctrine also emphasizes the necessity of integrating ethical values into the legal framework; accordingly, recognizing inṣāf (equity/fairness) as a key principle in family law constitutes a fundamental step toward enhancing the consolidation of the family foundation.

In the process of divorce, which is often treated merely as a legal act with its human dimensions neglected, the Qur'an emphasizes the observance of iḥsān (benevolence/excellence in conduct). The parties should separate from one another equitably, without inflicting harm on the other, and on the basis of ethical conduct. This mode of separation symbolizes the realization of inṣāf (equity/fairness) in the divorce process and transforms a purely legal approach into a human and ethical one, such that separation grounded in iḥsān is recognized as an equitable and responsible behavior.

In the Qur'anic approach, equity (inṣāf) in spousal relations is realized through adherence to “ma'rūf” (that which is commonly recognized as right and good) and good conduct (ḥusn al-mu'āsharah). Inṣāf is not merely legal justice; rather, it is a profound expression of ethics and dignity in marital interactions. Acting in accordance with ma'rūf, as a measure of inṣāf, contributes to establishing a stronger relationship between spouses. Such a mode of interaction within the family constitutes a tangible manifestation of inṣāf; within this framework, inṣāf is a combination of observance of rights and moral virtues, and in marital relations it serves as an indicator of the health and balance of family ties.

Keywords: inṣāf (equity); equitable conduct; mu'āsharah bi al-ma'rūf (living together in accordance with what is commonly recognized as right and good); spousal relations; the Noble Qur'an

نگرشی نو به مفهوم قرآنی انصاف در خانواده^۱

جعفر زنگنه شهرکی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۰

زهرا قدوسی^۳*

Doi: 10.30497/flj.2026.249059.2243

چکیده

خانواده در جایگاه بنیادی‌ترین بستر رشد و تعالی انسان، تنها با اجرای قانون و عدالت نمی‌تواند به محیطی مطلوب برای تعاملات اعضای خانواده بدل شود. در این میان، «انصاف» با ماهیت اخلاق‌مدار و انعطاف‌پذیر خود می‌تواند مکمل قانون شود و سازوکاری مؤثر برای تنظیم تعاملات خانوادگی فراهم آورد. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی - تحلیلی و به روش کتابخانه‌ای، به بررسی مؤلفه‌های رفتار منصفانه در خانواده از منظر قرآن کریم پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که اصولی همچون اخلاق‌مداری، التزام به معاشرت به معروف، پاسداشت کرامت انسانی، محبت و همدلی، خردورزی و رفع ضرر و حرج از ابعاد اصلی رفتار منصفانه در آیات قرآن است. تأکید قرآن بر این مؤلفه‌ها نشان می‌دهد که در پرتو اخلاق و کرامت انسانی، می‌توان از بروز رفتارهای غیرمنصفانه جلوگیری، و استحکام و تعمیق روابط خانوادگی را تضمین کرد.

کلیدواژه‌ها: اصل انصاف، حسن معاشرت، حقوق خانواده، روابط زوجین در قرآن کریم، رفتار منصفانه، معاشرت به معروف.

۱. مقاله مستخرج از رساله مقطع دکتری با عنوان بررسی مبانی و دلالت‌های قرآنی اصل انصاف و تأثیر آن در حقوق خانواده، در جامعه المصطفی (ص) العالمية، نمایندگی خراسان است.

۲. استادیار گروه حقوق دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، خراسان رضوی، ایران. dr.zanganeh@razavi.ac.ir

۳. نویسنده مسئول) دانش‌آموخته مقطع دکتری قرآن و علوم، گرایش حقوق، جامعه المصطفی العالمية، مشهد، خراسان رضوی، ایران. z.ghodosi@miu.ac.ir

مقدمه

انسان موجودی اجتماعی است و همان‌گونه که برای تحقق بخشیدن به فرایند رشد و تکامل خود به ارتباط با دیگران نیازمند است، بیش از هر موجود دیگری به خانواده نیاز دارد (اخلاقی، ۱۳۹۷، ص ۱۶۱). داشتن جامعه سالم، در گرو خانواده سالم است (خلیلی، ۱۳۸۶، ص ۱۴۳) اصل دهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران درباره خانواده می‌گوید: «از آنجاکه خانواده واحد بنیادی جامعه اسلامی است، همه قوانین و مقررات و برنامه‌ریزی‌های مربوط باید در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی برپایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد.» اسلام بیشترین توجه را به تعالی خانواده دارد و خانواده کارکرد منحصر به فردی در شکل‌گیری تربیتی و اخلاقی هر فرد دارد. آمیختگی حقوق و انصاف در زندگی خانوادگی امری اجتناب‌ناپذیر بوده و مرتبه رفتارهای منصفانه و اخلاقی، مقدم بر حقوق بوده و تعالی نهاد خانواده را به دنبال دارد. نخستین گام در سامان‌دهی روابط خانوادگی بر مدار اخلاق برداشته می‌شود. این امر در مقایسه با اجتماع اهمیت ویژه‌ای می‌یابد؛ زیرا در عرصه اجتماعی، قانون و عدالت به عنوان نخستین ابزار تنظیم روابط مطرح می‌شوند. توصیه‌های اخلاقی نیز در مراحل بعدی مورد توجه قرار می‌گیرند؛ اما نقطه آغازین، همان عدالت است. در خانواده وضعیت متفاوت است. در این نهاد نخست اخلاق حاکم است و در صورتی که اخلاق نتواند پاسخ‌گوی معضلات و آسیب‌ها باشد، آنگاه قانون و عدالت به عنوان پشتوانه‌ای ثانویه وارد عمل می‌شوند. براین اساس، می‌توان گفت انصاف در خانواده نقشی محوری دارد؛ چراکه تحقق اخلاق در فضای خانوادگی بیش از هر چیز با عمل منصفانه امکان‌پذیر است؛ از همین رو، این پرسش اساسی مطرح می‌شود که مؤلفه‌های رفتار منصفانه چیست و این مؤلفه‌ها در بستر آموزه‌های قرآن کریم چگونه تبیین می‌شوند؟ فرضیه این تحقیق این است که با پژوهش در قرآن کریم می‌توان به مؤلفه‌های رفتار منصفانه در روابط زوجین دست یافت؛ از این رو تلاش علمی حاضر، با روش توصیفی - تحلیلی آیات مختلف را در قرآن کریم بررسی و مطالعه کرده است.

پیشینه

در حوزه حقوق و فقه، آثار متعددی در زمینه مفهوم انصاف به نگارش درآمده است؛ از جمله:

مظاهری (۱۳۹۱) در پایان‌نامه «مطالعه تطبیقی انصاف در حقوق اسلامی و حقوق انگلستان»؛ آرخ، آرمیده، علامه‌ای (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و مقایسه انصاف و عدالت در حقوق»؛ امینی (۱۳۹۵) در مقاله «بازاندیشی رابطه انصاف و حقوق»؛ همچنین جوادیان (۱۳۹۴) در پایان‌نامه «تحلیل جایگاه انصاف در فقه و حقوق»؛ خانلری بهمنمیری (۱۳۹۷) در رساله «بررسی جایگاه اصل انصاف در حقوق ایران»؛ نفر (۱۴۰۱) در کتاب *انصاف ورزی در فقه و حقوق*. این پژوهش‌ها عمدتاً به تبیین و تحلیل مفهوم انصاف در قلمرو حقوق پرداخته‌اند و زوایای مختلف آن را از منظر حقوقی واکاوی کرده‌اند.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که رویکرد غالب در تحقیقات پیشین، تمرکز بر تحلیل‌های توصیفی بوده و ورود روش‌مند ساختاریافته به آیات قرآن کریم کمتر مورد توجه قرار گرفته است. علاوه بر این، در استناد به آیات قرآن، تعبیر و برداشت‌های متفاوتی از سوی پژوهشگران ارائه شده است. این تنوع در رویکردها، ضرورت بازخوانی روش‌مند و ارائه یک چارچوب استدلالی یکپارچه بر اساس دلالت‌های قرآنی را در پژوهش حاضر ایجاب کرده است. همچنین در پژوهش کاربرد *انصاف در فقه خانواده*، اسحاقی، حاجی علی و نفر (۱۳۹۹) به بررسی موضوع انصاف در قلمرو حقوق خانواده پرداخته‌اند؛ ولی همچنان رویکرد حقوقی را مبنا قرار داده‌اند و از تحلیل جامع و مستقل انصاف در پرتو قرآن کریم غفلت ورزیده‌اند؛ از این‌رو، جایگاه و مفهوم انصاف در قرآن کریم همچنان نیازمند انجام پژوهشی نو و تخصصی و ساختارمند است.

– مفهوم‌شناسی مصطلحات

– مفهوم انصاف

واژه «انصاف» در لغت به معنای عدل و داد کردن، راستی کردن و میانه‌روی است (عمید، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۱۹۶). همچنین انصاف به معنای نصف کردن و برابر داشتن آمده است (فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۶۰۸؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۳۵۵۸). در ترمینولوژی حقوق، «انصاف» تحت عنوان «قاعده عدل و انصاف» بیان شده و برای آن دو معنا ذکر شده است: الف: گذاشتن پایه احقاق

۱. انصاف به زبان انگلیسی *equity* و به فرانسه *equite* و به زبان یونانی *epieikeia* و به زبان رومی *aequitas* نامیده می‌شود.

حق بر مساوات در مقابل قانون و احترام به حقوق افراد. ب: در مقابل قوانین موضوعه به کار می‌رود یعنی نظری که از قوانین موضوعه گرفته نشده و حتی ممکن است مغایر با آن باشد، در عین حال که عرفاً مصداق عدل و انصاف شمرده می‌شود. (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۹، ص ۴۶۲)

– مفهوم عدالت

«عدل» به معنای میانه‌روی، جانشین، تساوی، فدیة، مثل، قیمت، مرد صالح، هم‌وزن و هم‌اندازه چیزی، راستی، راست ایستادن، نظیر، همتا، معادل، کیل، پیمانه، رعایت حد وسط، دادگری، حکم به حق و انصاف، قول یا حکمی که مورد رضایت و خشنودی مردم واقع شود، ضد جور. (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۳۸-۴۰؛ محمد بن مکرم ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۴۳۳؛ مبارک بن محمد ابن اثیر، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۱۹۰-۱۹۱؛ عسکری، ۱۴۰۰، ص ۲۲۶).

«عدالت» در علم حقوق به معنای احترام به حقوق افراد و احقاق حق براساس مساوات و همچنین به معنای رعایت قوانین بیان شده است (کاتوزیان، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۴۵۳-۴۵۴). چنین تعریفی در این علم بی‌تردید انعکاسی از روایات معصوم است که عدالت را به معنای «رعایت حقوق دیگران و رساندن حق به شایستگان حق» همچنین «قرار دادن هر چیز در جایگاه شایسته آن» (شریف الرضی، ۱۴۱۴، ص ۵۵۳، حکمت ۴۳۷) معرفی شده است. جعفری لنگرودی عدالت را این‌گونه تعریف می‌کند: «حالت عکس عدالت را فسق گویند. در علم حقوق هماهنگی انسان را با نظام جهان عدالت گویند» (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۹، ص ۴۶۲).

۱. تفاوت مفاهیم با انصاف

۱.۱. حق

واژه «انصاف» با مفاهیمی چون عدالت و حق و احسان ارتباط دارد؛ اما هیچ‌یک مترادف کامل آن نیستند. با توجه به ماهیت حق و انصاف ملاحظه می‌شود که این دو مفهوم رابطه نزدیکی با هم دارند. برای رسیدن به حق باید از ابزارهای متعدد شکلی و ماهوی استفاده کرد که در شمار این ابزارها، نهاد انصاف است. اگر انصاف نادیده انگاشته شود، حق استوار نمی‌شود و گاهی به ظلم منتهی می‌شود. فقدان انصاف موجب می‌شود که بعضاً احقاق حق، ناقص صورت بگیرد. با انصاف می‌خواهیم حق را صحیح‌تر بشناسیم و آن را درست اجرا کنیم و به آن لطافت بخشیم؛ ولی

در مجموع نمی‌توان انصاف را سلطه و اقتدار محسوب کرد (دهقان، ۱۳۹۱، ص ۴۵)؛ از این رو، انصاف و حق دارای معنای واحدی نیستند؛ بلکه می‌توان گفت نتیجه تحقق انصاف، استقرار حق است.

۱.۲. احسان

احسان را هم نمی‌توان با انصاف یکی دانست. مطابق قاعده احسان هرگاه عملی از محسن سر بزند که موجب خسارت به دیگری شود، مسئولیتی بر عهده محسن نیست؛ زیرا وی قصد خدمت و احسان داشته است و ضامن نیست (محقق داماد، ۱۳۹۳، ص ۲۹۷)؛ بنابراین می‌توان از وجوه مشابهت بین انصاف و احسان، قصد و نیت منصف و محسن را بیان کرد؛ افزون‌براینکه هر دو عنوان هم با جلب منفعت و هم با دفع ضرر محقق می‌شوند؛ اما وجه مغایرت این دو با توجه به تعریف این است که انصاف اعطایی است که متناسب با حق واقعی فرد به او داده می‌شود، هرچند فراتر از حق قانونی او باشد و عدالت اقتضای آن را نکند؛ اما احسان اعطایی است که فرد با قصد تبرع و تفضل به دیگری انجام می‌دهد، به گونه‌ای که بیش از استحقاق و حق واقعی او باشد (نفر، ۱۴۰۱، ص ۲۰). بنابر آنچه گذشت، احسان و انصاف مترادف به شمار نمی‌آیند؛ بلکه می‌توان گفت ثمره احسان، تجلی رفتار منصفانه است.

۱.۳. عدالت

در بررسی مفاهیم اخلاقی و حقوقی در متون دینی، تمایز میان واژگان از اهمیت بسزایی برخوردار است. یکی از مباحث مهم در این حوزه، تمایز میان «انصاف» و «عدالت» است. این دو اصطلاح در گفتمان عمومی گاه به صورت مترادف به کار می‌روند؛ اما از منظر زبان‌شناختی و قرآنی، نمی‌توان آن‌ها را معادل یکدیگر دانست، اگر عدالت را «إِعْطَاءُ كُلِّ ذِي حَقِّ حَقَّهُ» یا «ملکه نفسانی» معنا کنیم (عاملی جبعی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۳۵۲). در هر دو صورت عدالت مترادف انصاف نیست. عدالت گاهی با «نصف عطا کردن» و گاهی با «غیر نصف عطا کردن» رعایت می‌شود. موقعی که دست سارق قطع می‌شود، گفته می‌شود که عدالت در حق او رعایت شده است؛ ولی گفته نمی‌شود که مورد انصاف قرار گرفته است. (عسکری، ۱۴۰۰، ص ۲۸۲).

در اصطلاح حقوقی انصاف به معنای عام، مترادف عدالت است (مظاهری، و آل اسحاق خوئینی، ۱۳۹۱، ص ۱۳۸)؛ اما در معنای خاص، انصاف «مجموعه قواعدی است که در کنار قواعد حقوقی

وجود دارد و به استناد متکی بودن بر اصول عالی و برتر اخلاقی می‌تواند قواعد حقوقی را لغو کند یا تخصیص دهد» (کاتوزیان، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۱۴۵).

در هر رابطه حقوقی ممکن است انصاف حکم خاص خود را داشته باشد و همه خصوصیت‌های آن رابطه را باید از نگاه منصفانه نظر کرد. عدالت حکم می‌کند که مدیون به عهد خود وفا کند؛ ولی گاهی انصاف اقتضا دارد که او را مهلت دهند یا از میزان طلب بکاهند؛ بنابراین انصاف، احساس مبهمی است از عدالت که در مقام اجرای قواعد حقوق در اشخاص به وجود می‌آید و وسیله تعدیل و متناسب کردن آن‌ها با موارد خاص می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ص ۵۸۳). برای رعایت عدالت، یک سری ضوابط بیان شده است که طبق آن‌ها فردی محق و دیگری بی‌حق می‌شود؛ برای نمونه، فرد مدعی باید دلیل بیاورد و اگر نتواند ادعای خود را ثابت کند، محکوم به بی‌حقی می‌شود، درحالی‌که شاید درواقع محق باشد. به این ترتیب قواعد مبتنی بر عدالت، همه‌جا به «رسیدن صاحب حق به حقش» نمی‌انجامد؛ پس در اینجا انصاف لازم است تا از خشکی و عدم انعطاف عدالت بکاهد (اسدی و مسیبیان، ۱۳۹۹، ص ۱۰۱).

بر اساس نظریه «توقیفی بودن» الفاظ قرآن کریم، هر واژه در بافت و سیاق خاص خود دارای بار معنایی مستقل و حکمت ویژه‌ای است؛ به گونه‌ای که جایگزینی آن با واژه‌ای دیگر، اگر از نظر عرفی نزدیک به معنا باشد، از منظر الهی و بلاغی فاقد صحت خواهد بود؛ بنابراین، کاربرد واژه «عدالت» در آیات قرآن، نه صرفاً به دلیل شباهت مفهومی آن با «انصاف»، بلکه بر مبنای حکمت و تدبیر زبانی الهی صورت گرفته است.

«انصاف» در ادبیات اخلاقی بیشتر به معنای چشم‌پوشی از بخشی از حق فردی به منظور رعایت حقوق دیگران تلقی می‌شود. در مقابل، «عدالت» به معنای مشهور، وضع هر چیز در جای خود و اعطای هر حقی به صاحب آن است؛ از این رو، عدالت مفهومی فراگیرتر و بنیادی‌تر از انصاف دارد و ناظر به نظم کلان اجتماعی و الهی است؛ درحالی‌که انصاف بیشتر در سطح روابط فردی و اخلاقی میان اشخاص است. بر این مبنا، می‌توان نتیجه گرفت که انتخاب واژه «عدالت» در قرآن کریم، برخاسته از اراده‌ای حکیمانه است که بر ضرورت تحقق نظم اجتماعی

و حقوقی استوار است و نباید با مفهوم انصاف، خلط شود. این تفکیک معنایی، ضمن تأکید بر دقت زبانی قرآن، ضرورت توجه به بار معنایی مستقل هر واژه در مطالعات تفسیری و پژوهش‌های زبان‌شناختی را یادآور می‌سازد. اساساً تفاوت میان این دو واژه، بر مبنای تمایزهای واژگانی و لغوی استوار است و از همین رو، نمی‌توان آن‌ها را به صورت مترادف به کار برد.

انصاف به معنای نصف کردن نیست؛ بلکه رعایت جوانب و حالاتی است که باید در نظر گرفته شود و طبق آن‌ها داوری شود، بدین صورت که عدالت جنبه نوعی دارد و به همین دلیل این قابلیت را دارد که به صورت علمی و با سیری منظم مطالعه شود. این در حالی است که انصاف، عدالتی است که در موارد ویژه و به اقتضای مورد، فرصت عمل می‌یابد. چنین مفهومی قطعاً از جهت ماهیتی، درخور نظامی قضایی است (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ص ۲۳۷-۲۳۹).

انصاف در قرآن پیوندی عمیق با عدالت و قسط و احسان دارد و در عین حال از آن‌ها متمایز است. به بیان دیگر، با توجه به معانی احسان، قسط، عدالت، مساوات و قاعده عدل و انصاف که احیاناً مترادف با انصاف تلقی می‌شوند، می‌توانند از باب حمل شایع صناعی به کار روند، به گونه‌ای که تغایر مفهومی و اتحاد مصداقی موجب چنین تصور و حمل رایجی در بین مردم و علوم مختلف شده است. انصاف، مصداق مشترکی برای این معانی مختلف است که در مفهوم با انصاف تفاوت دارد و مفهوم انصاف چیزی ورای این معانی و اصطلاحات است (نفر، ۱۴۰۱، ص ۱۸).

رویکرد حقوقی می‌تواند در تبیین مفهوم انصاف و روشن سازی ابعاد آن نقشی مؤثر ایفا کند؛ اما هدف این پژوهش آن است که با تکیه بر تعالیم قرآن کریم، مؤلفه‌های بنیادین انصاف بازکاوی و تحلیل شود. بدین ترتیب، کوشش می‌شود افقی نو در حوزه حقوق خانواده و اخلاق گشوده شود و زمینه‌ای برای تعمیق مباحث قرآنی در این موضوع فراهم آید.

۱.۴. مفهوم انصاف در قرآن کریم

بر اساس بررسی‌های قرآنی، واژه «نصف» در قرآن (بقره، ۲۳۷، نساء، ۱۱، ۱۲، ۲۵، ۱۲۶، مزمل/۳، ۲۰) به معنای «نیم» به کار رفته است (آزغ، آرمیده، علامه‌ای، ۱۳۹۵، ص ۳). از این کاربرد، معنای

اصطلاحی موردنظر پژوهش حاضر قابل استخراج نیست. وقتی از انصاف در روابط زوجین با رویکرد قرآنی سخن می‌گوییم، انصاف در این خصوص معنا و مفهوم خود را دارد و به معنای فراتر رفتن از مرزهای خشک و انعطاف‌ناپذیر قانون و حقوق است. انصاف، رفتاری مشفقانه و محبت‌آمیزی است که بر مبنای اخلاق، کرامت انسانی و خردورزی شکل می‌گیرد. بهره‌گیری از این رویکرد، زمینه‌ساز تجلی «حسن معاشرت» در خانواده بوده و رضایت‌مندی طرفین را در پی دارد، که در نتیجه آن تعارضات کاهش می‌یابد و امکان تعامل مبتنی بر احترام به حقوق یکدیگر و دوری از ظلم و ضرر و جلوگیری از موقعیت عسر و حرج را حتی در شرایط جدایی و طلاق فراهم می‌سازد؛ بنابراین تعریف جدیدی از مفهوم «انصاف» در قرآن کریم بیان می‌شود که با معانی متداول فقهی - حقوقی آن متفاوت است. این تعریف عبارت است از: «انصاف عبارت است از هر حکمی که بر مبنای اخلاق‌مداری و خردورزی و عرف، با رعایت انعطاف‌پذیری و پاسداشت کرامت انسانی، ضمن رفع ضرر و حرج به احقاق حق و تأمین رضایت‌مندی بینجامد»؛^۱ از این رو، در حقوق خانواده، رفتار منصفانه میان زوجین به مجموعه‌ای از کنش‌ها و تعاملات اطلاق می‌شود که مبتنی بر اصول اخلاقی، معیارهای عقلانی و الزامات شرعی و عرفی است؛ بدین معنا که هریک از زوجین در روابط خانوادگی خود موظف است ضمن رعایت اصل حسن معاشرت، از هرگونه رفتار زیان‌بار، تحقیرآمیز یا رفتاری که موجب عسر و حرج شود، خودداری کند و در عین حال، حقوق مادی و معنوی او را محترم شمارد. این رفتار در ذات خود، بر پاسداشت کرامت انسانی طرف مقابل و اخلاق در زندگی مشترک استوار است.

در مقابل، رفتار غیرمنصفانه به کنشی اطلاق می‌شود که ریشه در خشم و تمایلات شخصی یا بی‌اعتنایی به اصول اخلاقی دارد و از منظر عقل و شرع و عرف امری مذموم قلمداد می‌شود. چنین رفتاری، خواه ناخواه، زمینه‌آزار جسمی یا روحی، تحقیر، توهین، محدودیت یا ورود

۱. تعریف فوق برگرفته از رساله دکتری با عنوان «بررسی مبانی و دلالت‌های قرآنی اصل انصاف و تاثیر آن در حقوق خانواده» می‌باشد. این رساله در جامعه المصطفی (ص) العالمیه خراسان دفاع گردیده است.

زیان و فشار به طرف مقابل را فراهم می‌آورد.

دامنه بررسی رفتار منصفانه در این پژوهش صرفاً به روابط زوجین محدود می‌شود و سایر حوزه‌های اجتماعی را دربرنمی‌گیرد. بدین معنای که در محیط‌های کاری و عرصه‌های اجتماعی نیز می‌توان انتظار ظهور و بروز رفتار منصفانه را داشت که بی‌تردید چنین رفتاری همواره مورد تأکید و توصیه اخلاقی و دینی هم بوده است؛ اما قلمرو این پژوهش به خانواده و به‌ویژه مناسبات میان زن و شوهر اختصاص دارد. بنابر آنچه ذکر شد، می‌توان مؤلفه‌های رفتار منصفانه را در قرآن کریم چنین برشمرد: اخلاق مداری، معاشرت به معروف، حفظ کرامت انسانی، محبت و همدلی، خردورزی، رفع ضرر و حرج.

۲. مؤلفه‌های رفتار منصفانه در قرآن کریم

۱-۲- اخلاق محوری

اخلاق یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های انصاف به شمار می‌رود و در انصاف نقش عمده‌ای دارد. اسلام رشد خانواده را در گرو توجه به اصول اخلاقی می‌داند (زیبایی‌نژاد، سبحانی، ۱۳۸۳، ص ۸۶-۸۹). رعایت اصول اخلاقی مهم‌ترین عامل تضمین‌کننده حقوق افراد است. اسلام به زن و شوهر توصیه متعادل و برابر اخلاقی دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۳، ص ۲۸۵). آمیختگی حقوق و اخلاق در زندگی خانوادگی امری اجتناب‌ناپذیر است؛ اما مرتبه اخلاق، مقدم بر حقوق است (احمدیه، ۱۳۸۰، ص ۹۲). اخلاق در روابط خانوادگی نه تنها ضرورتی انکارناپذیر، بلکه عاملی اساسی در تحکیم روابط عاطفی و تقویت بنیان‌های ارتباطی خانواده به شمار می‌آید؛ امری که در سایه آن رفتار منصفانه شکل می‌گیرد.

قرآن کریم در بحث طلاق، لفظ «تَسْرِیحٌ بِإِحْسَانٍ» (بقره، ۲۲۹)، «فَارْقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ» (طلاق، ۲)، «سَرَّحُوهُنَّ سَرَّاحًا جَمِيلًا» (احزاب، ۴۹) و «سَرَّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ» (بقره، ۲۳۱) را به کار برده است. رها کردن زن دو گونه متصور می‌شود: یکی اینکه فرد همسر خود را به‌منظور اعمال غضب طلاق دهد که چنین طلاق منکر است؛ یکی به‌صورتی که شرع تجویز کرده است و آن طلاق است که در عرف مردم متعارف است و شرع منکرش نمی‌داند (علامه طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۳۵۰). قرآن با آوردن «تَسْرِیحٌ بِإِحْسَانٍ» و «سَرَّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ»، به مرد می‌گوید: اگر

می‌خواهی همسرت را رها کنی، براساس احسان و رفتار نیکو این کار را انجام بده. علامه طباطبائی می‌فرماید: «رساندن خیر یا سود به دیگری بدون چشمداشت هرگونه پاداش و جبرانی، احسان به غیر است؛ به این صورت که خیر دیگران را با خیر بیشتری تلافی کند و شر آنان را با شر کمتری مجازات کند و نیز ابتدائاً و تبرعاً خیر رساند» (۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۴۷۹). افزون‌بر آن کلمه احسان گویای معنایی فراتر از معروف است؛ یعنی باید درخصوص زنان، افزون‌بر حقوق شناخته‌شده آنان، نیکی شود (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۱۲۰)؛ مرد تا زمانی که عده زن سپری شود، تمام حقوق مالی او راپردازد و نیز پس از جدایی از وی او را به بدی یاد نکند و کسی را که می‌خواهد پس از انقضای عده با وی ازدواج کند، از ازدواج با او منصرف نسازد و این، همان «تسریح به احسان» است (مغنیه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۶۰۵؛ قاسمی، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص ۵۴۰).

قرآن کریم در موضوع طلاق، که یکی از بحرانی‌ترین مراحل زندگی خانوادگی به شمار می‌رود، رویکردی اخلاق‌محور و ارزشی دارد. برخلاف تصور رایج که جدایی را عرصه‌ای دور از اخلاق و صرفاً فرایندی حقوقی می‌انگارد، آیات الهی بر رعایت اصول انسانی و رفتار شایسته در این مقطع تأکید دارد. خداوند متعال هنگام طلاق، که معمولاً زمینه بروز تنش و خصومت و بداخلاقی فراهم می‌شود، بندگان خود را به «جدایی براساس معروف»، «جدایی برپایه احسان» و حتی «جدایی نیکو» فرا می‌خواند.

این انتخاب و تنوع واژگانی در تعبیر قرآن نشان می‌دهد که طلاق در اسلام، صرفاً گسستی حقوقی و قراردادی نیست، بلکه فرایندی است که باید در پرتو اخلاق و کرامت انسانی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی تحقق یابد. از این منظر، قرآن کریم بر آن است که حتی در زمان جدایی، که ظاهراً بستری نامناسب برای عمل به ارزش‌های اخلاقی تلقی می‌شود، پایبندی به فضایل اخلاقی نه تنها ضروری، بلکه شرط تحقق جدایی مشروع و مقبول الهی است.

احسان و نیکی هنگام جدایی، حکایت از آن دارد که خواست الهی فراتر از برپایی عدالت صرف است. تأکید بر احسان، رفتار نیکو و پرداخت متاعی مناسب به زن، حتی بیش از

مهریه‌اش، از آن‌رو است که زن ممکن است در معرض آسیب‌های روحی یا اقتصادی قرار گیرد؛ زن سال‌ها در قامت همسر یا مادر، در خانه متحمل زحمت بوده است. به همین سبب، قرآن مرد را به جبران و حمایت بیشتر توصیه می‌کند. این دستورات، چیزی فراتر از رفتار منطبق بر قانون و عدالت است؛ زیرا عدالت به معنای اعطای حق هر صاحب‌حق است؛ اما احسان امری فراتر از آن و بیانگر اخلاق‌مداری و بزرگ‌منشی است که از مؤلفه‌های رفتار منصفانه به شمار می‌رود.

۲-۲- معاشرت به معروف

یکی دیگر از مؤلفه‌های مهم رفتار منصفانه در روابط خانوادگی، معروف و پسندیده بودن است؛ بدین معنا که رفتاری منصفانه شمرده می‌شود که از منظر شرع و عقل (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۵۶۱)، و سپس عرف سلیم پسندیده و نیکو باشد (علیدوست، ۱۳۹۴، ص ۱۳۹). معروف یعنی انصاف در عمل و زیبایی در گفتار (قاسمی، ۱۴۲۵ق، ج ۳، ص ۸۸۸) و آن چیزی است که طبع سالم و پاک آن را بشناسد و منکر آن نشود و عقل آن را بپذیرد و با سخاوت نفس موافق باشد و شرع آن را تأیید کند (قاسمی، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص ۵۳۸) و غالباً چیزی به صورت عرف در می‌آید که اکثر یک قوم یا ملت آن را نیکو بدانند (سلطان احمدی، ۱۳۸۹، ص ۳۱).

واژه «معروف» در قرآن کریم ۳۸ مرتبه به کار رفته است. از این تعداد، حدود ۲۰ مورد ناظر به ابعاد حقوقی قرآن است؛ به‌ویژه در حوزه وظایف و فرائض اخلاقی در روابط خانوادگی و اجتماعی، همچون مناسبات میان زن و شوهر، والدین و فرزندان و خویشاوندان (نساء، ۵؛ لقمان، ۱۵؛ بقره، ۱۷۸ تا ۲۶۳). افزون‌براین، در ۱۲ مورد از کاربردهای «معروف»، خطاب قرآن به مردان است و آنان به معاشرت نیکو با همسران توصیه شده‌اند. این تکرار چشمگیر، بیانگر اهمیت بنیادین نهاد خانواده در منظومه قرآنی و ضرورت رعایت حسن معاشرت و رفتار عادلانه و منصفانه در روابط خانوادگی است (بابازاده، ۱۳۶۸، ص ۲۰۸-۲۳۷).

از مهم‌ترین آیاتی که به این امر اشاره دارد: «عَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (نساء، ۱۹)، «فَإِمْسَاكُ بِمَعْرُوفٍ» (بقره، ۲۲۹)، «فَارْقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ» (طلاق، ۲). «معاشرت به معروف» در قرآن کریم در روابط خانواده و زوجین، هم در مسائل عاطفی، مانند نرمی در گفتار، و هم در مسائل مالی و

تأمین معاش زندگی، همچون مهریه و نفقه، تأکید شده است (قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۸۸۹) که هر کدام زمینه‌ساز رفتارهای منصفانه است. معاشرت به معروف به وظایف متقابل زوجین اشاره دارد و عامل تحکیم خانوادگی است (بهشتی، ۱۳۷۷، ص ۱۷۴). خداوند در قرآن (نساء، ۱۹) وظایف مرد در برابر زن را بیان می‌کند و آن علاوه بر نفقه، مدارا کردن با او در قول و فعل و باقی امور است (عمرانی، ۱۳۹۹، ص ۶۰۶). البته در جوامع متعدد مصادیق معاشرت به معروف مختلف است. برخی عدم توهین و تحقیر و برخی رفتار محترمانه و همراه ادب را معاشرت به معروف می‌دانند. این موارد با توجه به عرف هر جامعه تبیین می‌شود.

از دیدگاه قرآن کریم، معاشرت به معروف فقط وظیفه مرد نیست؛ بلکه زن نیز چنین وظیفه‌ای دارد؛ از این رو بر طرفینی بودن معاشرت به معروف بین همسران تأکید می‌کند: «لَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ...» (بقره، ۲۲۸) و مانند همان حقوق و وظایفی که بر عهده زنان است، به طور شایسته و به نحو معروف بر عهده مردان است. این رویکرد قرآن، با پیشگیری از طلاق و جلوگیری از بروز اختلافات و سوءاستفاده زوجین از موقعیت خود و نیز با نهادینه‌سازی رفتار منصفانه در روابط خانوادگی، زمینه را برای شکل‌گیری روابط سالم و پایدار زوجین فراهم می‌سازد. آموزه‌های قرآنی در حوزه خانواده نه تنها در پی احقاق حقوق هریک از زوجین است، بلکه با ایجاد توازن در مسئولیت‌ها و انتظارات، و نیز دستور به حسن معاشرت با یکدیگر زمینه تقویت پیوندهای عاطفی - اخلاقی میان زوجین را فراهم می‌آورد.

قرآن کریم، در مسئله تأمین نیاز اقتصادی همسر، از شوهر نیز می‌خواهد تا در تأمین نیازهای مادی و معنوی مادر و فرزند «عمل به معروف» را فراموش نکند: «وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (بقره، ۲۳۳). عمل به معروف در روابط خانوادگی از مقتضیات کرامت و انصاف است. عمل به معروف، کرامت همسر و فرزندان را حفظ می‌کند و در این صورت برخورد منصفانه صورت گرفته است؛ چراکه آنچه در بین مردم متعارف و نیکو بوده، رعایت شده است. در هر صورت معیار اساسی در خصوص میزان نفقه «معروف» است؛ برای مثال تعداد لباس، ملاک همان متعارف و پسندیده است. در روایات بر گشاده‌دستی در تأمین نفقه و رفتار

نیکو با همسر و فرزندان بسیار تأکید شده است (مراغی، بی تا، ج ۲، ص ۱۸۷). این مفهوم در قرآن کریم معیار رفتارهای زوجین است و بر لزوم پابندی زوجین به «معروف» در تعاملات زناشویی دلالت دارد؛ به گونه ای که حسن معاشرت، رعایت احترام متقابل و پرهیز از رفتارهای خلاف شأن و حتی کرامت انسانی، همگی ذیل عنوان «معروف» قرار می گیرند. بدین ترتیب، «معروف» نه تنها اصلی اخلاقی، بلکه معیاری جهت سنجش میزان انصاف در رفتار زوجین محسوب می شود.

۳-۲- حفظ کرامت انسانی

یکی از اصول بنیادین در تعالیم قرآن کریم و سنت معصومان، اصل حفظ کرامت انسانی است که یکی دیگر از مؤلفه های انصاف شمرده می شود. اصلی که نه تنها در سطح کلان اجتماعی، بلکه در روابط نزدیک خانوادگی نیز جایگاه ویژه ای دارد. درباره معنای کرامت گویند: «هرگاه خداوند به صفت کرم وصف شود، اسمی است که از احسان و انعام پروردگار خبر می دهد و وقتی متصف به انسان می شود اسمی است که خبر از اخلاق و رفتار پسندیده انسان می دهد» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۷۰۷). برخی معتقدند منظور از کرامت این است که «انسان دارای حرمت است و حق دارد در جامعه به طور محترمانه زیست کند و کسی حق ندارد با گفتار و رفتار خویش حیثیت او را با خطر مواجه سازد» (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۲۵۸).

قرآن کریم با بیان آیه «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (اسراء/ ۷۰) اصل کرامت را حقیقتی ذاتی و عام معرفی می کند که شامل همه انسان ها، فارغ از جنسیت و نژاد و موقعیت اجتماعی، می شود. آموزه های اخلاقی قرآن در حوزه تعاملات اجتماعی، مانند «إِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا» (فرقان، ۶۳) و «إِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا» (فرقان، ۷۲)، نشان می دهد که کرامت انسانی ایجاب می کند حتی در مواجهه با جهل و گفتار لغو، برخوردی همراه با حلم و بزرگ منشی صورت گیرد. روشن است که این اصل، در بستر خانواده نیز اهمیت مضاعفی می یابد؛ زیرا روابط خانوادگی بیش از هر عرصه دیگری نیازمند تعامل مبتنی بر احترام و نیک خوئی است؛ از همین رو، در آیاتی همچون «عَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» و «فَعَلَيْكُمْ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» وظیفه

مردان در تأمین معاش و رفتار نیکو با همسران تأکید شده است. رفتار نیکو و پسندیده، خود زمینه‌ساز حفظ کرامت انسانی است.

در روایات به مردان سفارش شده است تا در محیط خانه رفتاری کریمانه داشته باشند. گشاده‌دستی در نفقه و تأمین معاش خانواده و رفتار همراه ادب و احترام، زمینه معاشرت پسندیده را بین زوجین فراهم می‌آورد. در روایات معصومان(ع) نیز اصل تکریم همسران از معیارهای اخلاق اسلامی زوجین معرفی شده است. امام صادق(ع) می‌فرماید: «مَنْ اتَّخَذَ امْرَأَةً فَلْيُكْرِمْهَا» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۰، ص ۲۲۴)؛ بنابراین تکریم همسر دلالت دارد که ازدواج فقط پیمانی حقوقی نیست، بلکه عهدی اخلاقی است که شالوده آن باید بر تکریم و پاسداشت کرامت انسانی زن استوار شود؛ بنابراین می‌توان حفظ کرامت انسانی را مبنای روابط خانوادگی دانست. «معاشرت به معروف» و «رفتار براساس احسان» نه تنها ضامن سلامت و آرامش اعضای خانواده است، بلکه تحقق عینی اصل «کرامت ذاتی انسان» در زندگی زوجین محسوب می‌شود؛ ازاین‌رو کرامت انسانی و رفتار کریمانه از مؤلفه‌های رفتار منصفانه شمرده می‌شود.

۴-۲- محبت و همدلی

یکی دیگر از مؤلفه‌های انصاف، محبت و همدلی است. تبادل عاطفی برای انسان یک نیاز طبیعی است که مهم‌ترین عامل سلامت روح، و نبود آن موجب ناهنجاری‌های روانی است که نه تنها برای خود فرد زیان‌بخش است، بلکه زمینه را برای آشفتگی‌های اجتماعی نیز فراهم می‌کند. تأمین نیازهای عاطفی و روانی را می‌توان مهم‌ترین عامل برای تداوم و بقای نظام خانواده دانست (مصباح یزدی، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۷۴-۹۲).

از مهم‌ترین کارکردهای نهاد خانواده در نگاه قرآن، ایجاد آرامش و محبت و همدلی میان زن و شوهر و گسترش آن در جامعه ایمانی است. این حقیقت در آیات متعدد با بیانی ژرف و متنوع تأکید شده است. قرآن غایت آفرینش زوجیت را سکونت و آرامش معرفی می‌کند (روم، ۲۱؛ اعراف، ۱۸۹). «سکونت» در این آیات صرفاً به معنای آرامش جسمانی نیست، بلکه شامل امنیت روانی و تعادل روحی و آرامش درونی نیز می‌شود. بدین‌سان، محبت و همدلی، بنیان

روان‌شناختی و الهی خانواده را تشکیل می‌دهد. قرآن در ادامه همان آیه می‌فرماید: «وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً». این بیان، آشکارا محبت و رحمت را «جعل الهی» معرفی می‌کند؛ یعنی پیوندی که ریشه در اراده خداوند دارد. مفسران معتقدند «مودت» ناظر به عشق و محبت قلبی و «رحمت» بیانگر نوعی دلسوزی و همیاری و گذشت در زندگی مشترک است؛ بنابراین محبت و همدلی نه یک امر صرفاً عاطفی، بلکه یک اصل الهی و سامان‌دهنده حیات خانوادگی است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۲۵۰؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۳۹۱ به بعد).

آیه «هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ» با استعاره‌ای زیبا رابطه زن و شوهر را به «لباس» تشبیه می‌کند. لباس افزون‌بر پوشانندگی، عامل زینت و وسیله محافظت است؛ ازاین‌رو، قرآن با این تشبیه می‌فهماند که زن و شوهر باید یکدیگر را در برابر آسیب‌ها حفظ کنند و مایه آرامش یکدیگر باشند. این تعبیر، اوج محبت و همدلی را در قالبی قرآنی به تصویر می‌کشد.

مجموع این آیات دلالت دارد که محبت و همدلی در نگاه قرآن، نه تنها ضرورتی روان‌شناختی و اجتماعی است، بلکه حقیقتی الهی و موهبتی ربانی است. خانواده کوچک‌ترین نهاد اجتماعی است که بستر تحقق سکونت و مودت و رحمت است. ازاین‌منظر، محبت در قرآن اصلی بنیادین برای قوام فرد و خانواده و جامعه است. محبت و همدلی، زمینه‌ساز رفتارهای منصفانه بین زوجین است. قرآن کریم حتی در زمانی که مرد بیش از یک همسر را اختیار کرده است نیز رعایت رفتار منصفانه را توصیه می‌کند و مرد را پرهیز می‌دهد از اینکه همه محبت او متوجه یک زن باشد و زن دیگر را بلا تکلیف بگذارد، که زن نه بیوه باشد و نه شوهردار. «فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمِيلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ» (نساء، ۱۲۹)؛ به بیان دیگر، مردها نباید از اختیارات و حقوق خود سوءاستفاده کنند و هنگامی که نمی‌توانند میان همسران خود مساوات کامل را از نظر محبت رعایت کنند لااقل تمام تمایل قلبی خود را متوجه یکی از آنان نسازند تا دیگری به صورت بلا تکلیف درآید و حقوق او نیز عملاً ضایع شود (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۱۵۴). این رفتار، غیرمنصفانه و ناجوانمردانه است. بنابراین می‌توان گفت رفتاری منصفانه است که در آن اثری از محبت و همدلی وجود داشته باشد.

۵-۲- خردورزی

تعقل و خردورزی نه فقط در انصاف، بلکه در تمام دستورات الهی وجود دارد. از منظر قرآن کریم، رابطه زناشویی برپایه دو اصل کلیدی استوار است: ادامه زندگی مشترک براساس معروف «فَامْسَاكُ بِمَعْرُوفٍ» (بقره، ۲۲۹) و جدایی براساس احسان «تَسْرِيحُ بِإِحْسَانٍ» (بقره، ۲۲۹). و نیز در قالب تعبیر گوناگونی مورد تصریح واقع شده است «فَأَقْصِيكُوهِنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ» (طلاق، ۲).

عقل و شرع هر دو بر این حقیقت تأکید دارند که در پیوند زناشویی، تنها می توان دو وضعیت را تصور کرد و حالت سوم نمی تواند معقول و مشروع باشد. از منظر شرع، عقد نکاح ماهیتی الزام آور دارد که یا باید استمرار یابد و طرفین به مقتضای آن ملتزم باشند، یا در صورت عدم امکان ادامه، با اجرای طلاق و رعایت احکام آن پایان پذیرد. شریعت هیچ وضعیت میانه ای را به رسمیت نمی شناسد؛ زیرا چنین وضعیتی به بلا تکلیفی و اختلاط حقوق و تضییع مصالح زوجین منجر خواهد شد.

از منظر عقل نیز زندگی مشترک میان زن و مرد مبتنی بر اصل شفافیت حقوق و تکالیف است. خرد حکم می کند که یا پیوند موجود ادامه یابد و حقوق و مسئولیت های ناشی از آن ادا شود، یا اگر ادامه آن متعذر یا نامطلوب است، با جدایی رسمی پایان پذیرد. وجود وضعیتی مبهم و حدّ وسط، موجب اختلال در نظام اجتماعی و خانوادگی می شود و هیچ رابطه ای نباید در فضای ظلم و تحقیر و بداخلاقی ادامه یابد.

قرآن کریم در آیه «وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (بقره، ۲۲۸)، اصل تقارن حقوق و تکالیف را بیان می کند. به حکم عقل، هر رابطه عادلانه ای زمانی پایدار خواهد بود که حقوق و مسئولیت ها متوازن و متقابل باشند. بدین سان همان گونه که مردان موظف به رعایت معروف در تعامل با همسران هستند، زنان نیز مکلف اند در برابر همسران خویش براساس معروف رفتار کنند؛ بنابراین، خردورزی تأیید می کند که ادامه زندگی باید بر مبنای معروف باشد؛ یعنی زوجین رفتاری نیک و اخلاق مدارانه داشته باشند.

اگر پایان زندگی مشترک ضرورت یابد، باید در چهارچوب احسان صورت گیرد؛ یعنی بدون ظلم، با رعایت کرامت طرف مقابل و پرهیز از هرگونه آزار. تقارن حقوق و تکالیف میان زن و مرد، اصلی عقلانی و قرآنی است؛ زیرا هیچ رابطه‌ای براساس یک‌سویه‌گرایی و سلطه مطلق پایدار نخواهد ماند.

قرآن کریم با ترسیم چهارچوبی روشن برای روابط زناشویی، تنها دو وضعیت را معتبر می‌شمارد: استمرار زندگی مشترک یا جدایی از طریق طلاق. این طرح قرآنی درحقیقت قاعده‌ای منطقی است که برپایه عقل و منطق بنا شده است و حالت سوم را نفی می‌کند. بدین‌سان، قرآن با نفی هرگونه وضعیت مبهم و بلا تکلیف، خط بطلان بر رفتارهای غیرمنصفانه و مغایر با حقوق طرفین می‌کشد. به عبارتی، این اندیشه حکیمانه، بر پایه اصل انصاف و کرامت انسانی است؛ چنان‌که حتی در صورت جدایی، به «جدایی با احسان» و «جدایی نیکو» توصیه شده است. چنین رفتاری به معنای جداییِ کریمانه و محترمانه است که نه بر مبنای احساسات زودگذر و کینه‌توزانه، بلکه براساس عقلانیت و منطق و رعایت حرمت انسانی شکل می‌گیرد. از این منظر، طلاق در قرآن نه یک گسست پرآسیب، بلکه راهکاری منصفانه برای پایان دادن به ناسازگاری‌های حل‌ناشدنی تلقی می‌شود.

۶-۲- نفی ضرر و حرج

انصاف یکی از ارزش‌های بنیادین در اخلاق و حقوق اسلامی است که نقش محوری در تنظیم روابط خانوادگی دارد. قرآن کریم با تأکید بر نفی ضرر و دفع حرج، به‌ویژه در روابط میان زن و شوهر، نشان می‌دهد که انصاف نه صرفاً توصیه‌ای اخلاقی، بلکه الزامی شرعی و حقوقی است. آیات «لَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِّتَعْتَدُوا» (بقره، ۲۳۱) و «لَا تَضَارَّوْهُنَّ لِتَضَيِّقُوا عَلَيَّهِنَّ» (طلاق، ۶) از مهم‌ترین شواهد قرآنی در این زمینه به شمار می‌روند.

خداوند در قرآن (بقره، ۲۳۱) مردان را از نگه داشتن زنان پس از طلاق به قصد آزار منع می‌کند. «همان‌طور که رجوع و نگهداری زن قید «معروف» دارد؛ یعنی رجوع و نگهداری باید براساس صفا و صمیمیت باشد، جدایی هم مقید به احسان است، یعنی تفرقه و جدایی باید از

هرگونه امر ناپسندی مانند انتقام‌جویی و ابراز خشم و کینه خالی باشد» (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۶۷-۱۶۸). راه سوم، یعنی اینکه زن را طلاق ندهد و به‌خوبی و شایستگی هم از او نگهداری نکند، در نظر اسلام جایگاهی ندارد. آیه «وَلَا تُؤْسِكُوهُنَّ ضَرَارًا لِّعَنْتُهُنَّ» راه سوم را نفی می‌کند.

این آیه مصداق روشن نهی از اضرار است که نشان می‌دهد حفظ حرمت و آرامش زن حتی در دوران عده واجب است. علامه طباطبایی تصریح می‌کند که امساک ضرری نوعی تعدی و ظلم است و شارع مقدس، این‌گونه سوءاستفاده از حق رجوع را نهی کرده است (طباطبائی، ۱۳۷۴ق، ج ۲، ص ۳۵۵). طبرسی نیز، نگه‌داشتن زنان به قصد اذیت را مصداق «ضرار» دانسته است (۱۳۷۲ق، ج ۲، ص ۵۸۲). در قرآن (طلاق، ۶) نیز شوهران از ایجاد تنگنا و فشار بر زنان در دوران عده نهی شده‌اند.

مغنیه در تفسیر خود آورده است: زن را رها کند تا زمانی که عده‌اش سپری شود و تمام حقوق مالی او راپردازد و نیز پس از جدایی از وی، او را به بدی یاد نکند و کسی را که می‌خواهد پس از انقضای عده با وی ازدواج نماید از ازدواج با او منصرف نسازد و این، همان «تسریح به احسان» است (مغنیه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۶۰۵). وجود این اصل و به‌خصوص به موجب تأکیدی که با جمله «وَلَا تُؤْسِكُوهُنَّ ضَرَارًا لِّعَنْتُهُنَّ» فرموده است به‌هیچ‌وجه اجازه نمی‌دهد که مرد از اختیارات خود سوءاستفاده کند و زن را نه به‌سبب زندگی با او بلکه به‌دلیل در مضیقه قرار دادن او و جلوگیری از ازدواج او با مردی دیگر، در قید ازدواج نگه دارد (باقری، ۱۳۸۸، ص ۱۳۶-۱۳۷؛ مطهری، ۱۳۷۸، ج ۱۹، ص ۲۹۰-۲۹۱).

این آیات نشان می‌دهد که زوج نباید از حقوقش سوءاستفاده کند و از ایجاد ضرر و حرج بپرهیزد و مصلحت و آرامش طرف مقابل را در نظر گرفته و بدین وسیله از بروز هرگونه ظلم و تعدی پیشگیری کند. انصاف در روابط خانوادگی صرفاً رفع ظلم پس از وقوع نیست، بلکه جنبه پیشگیرانه نیز دارد و مانع تبدیل شدن حقوق قانونی به ابزار آزار می‌شود، و نپذیرفتن حالت سوم گواه این امر است.

قاعده «رفع ضرر و حرج» یکی از مؤلفه‌های قرآنی اصل انصاف است و براین اساس، رفتار منصفانه زوجین مستلزم آن است که هر یک از آنان از حقوق خویش به گونه‌ای استفاده کنند که موجب آزار و اذیت، زیان، فشار یا محرومیت دیگری نشود؛ بنابراین، انصاف در خانواده، مترادف با استفاده صحیح و بی‌غرض از حقوق و اختیارات همراه با رعایت اخلاق و کرامت طرف مقابل است.

یافته‌های پژوهش

پژوهش حاضر نشان می‌دهد که اصطلاح «انصاف» به‌طور صریح در قرآن کریم ذکر نشده است؛ اما با تحلیل آیاتی که درباره خانواده است، می‌توان مؤلفه‌هایی همچون اخلاق‌مداری، معروف بودن، پاسداشت کرامت انسانی، محبت و همدلی، خردورزی و رفع ضرر و حرج را از شاخص‌های رفتار منصفانه شمرد. در این میان، اخلاق‌مداری و نیکو بودن و کرامت انسانی مؤلفه‌های بنیادی محسوب می‌شوند؛ مثلاً رفتار احسان‌آمیز در فرایند جدایی، اهتمام به معاشرت به معروف و رعایت کرامت در مناسبات زناشویی و خانوادگی از مهم‌ترین مصادیق انصاف به شمار می‌روند.

این اصول در اختلافات و به‌ویژه در فرایند طلاق اهمیت مضاعفی می‌یابند؛ زیرا هرگونه رفتار مبتنی بر سوءنیت و اضرار، با آموزه «طلاق با احسان» و «حسن معاشرت» مغایرت دارد و در نظام حقوقی نیز پذیرفتنی نیست. قانون مدنی در مواد ۱۱۱۹ و ۱۱۳۰، با الهام از همین رویکرد، رفتار غیرمنصفانه را محدود می‌کند؛ از این رو، دکترین حقوقی بر ضرورت ادغام ارزش‌های اخلاقی در بستر قانون تأکید دارد؛ براین اساس، به رسمیت شناختن انصاف به عنوان اصلی مهم در حقوق خانواده، گامی اساسی در جهت ارتقای کرامت انسانی و تحکیم بنیان خانواده به شمار می‌آید.

با استناد به آیات قرآنی درباره روابط خانوادگی و طلاق (بقره، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۱، ۲۳۳، ۲۳۴؛ نساء، ۱۹-۲۵؛ طلاق، ۲)، می‌توان اصل انصاف را تبیین کرد. این تبیین براساس تحلیل تفسیری آیات پیش‌گفته نشان می‌دهد که در فرایند طلاق که اغلب اقدامی حقوقی تلقی می‌شود و از

جنبه‌های انسانی و منصفانه آن غفلت می‌شود، قرآن کریم بر رعایت احسان تأکید دارد؛ به این معنا که حقوق طرفین باید به صورت منصفانه و بدون وارد آمدن ضرر رعایت شود و تصمیم‌ها با توجه به شرایط خاص هر فرد و بر مبنای معیارهای اخلاقی و احسان اتخاذ شود. این نوع از جداسدن، نمادی از تحقق انصاف در روند طلاق است. بنابراین، اتخاذ رویکرد اخلاقی، طلاق را به امری صرفاً حقوقی محدود نمی‌کند، بلکه آن را از منظر انسانی و اخلاقی نیز قابل دفاع می‌سازد؛ به گونه‌ای که جدایی مبتنی بر احسان، رفتاری منصفانه و مسئولانه شناخته می‌شود.

انصاف در روابط زوجین، با پایبندی به «معروف» معنا می‌یابد که شامل رفتارهایی نظیر حسن معاشرت و رفتار نیکو، احترام متقابل و رعایت کرامت انسانی است. این رویکرد قرآنی نشان می‌دهد که انصاف تنها عدالت قانونی نیست، بلکه ترجمانی عمیق از اخلاق و کرامت در تعاملات زناشویی است. عمل به «معروف»، به عنوان معیار سنجش انصاف، اقتضای حفظ حرمت و احترام و روابط متعادل در خانواده را برجسته می‌کند و به ایجاد رابطه‌ای انسانی تر و مستحکم تر میان زوجین کمک می‌کند. چنین شیوه‌ای در تعاملات خانوادگی، تجلی عینی انصاف را در خانواده نشان می‌دهد؛ بنابراین انصاف در این چهارچوب، ترکیبی از رعایت حقوق و فضایل اخلاقی است که در مناسبات زناشویی شاخص سلامت و تعادل روابط خانوادگی محسوب می‌شود.

منابع

- آزغ، اسماعیل؛ آرمیده، موسی؛ و علامه‌ای، عبدالله (۱۳۹۵). «بررسی و مقایسه انصاف در عدالت و حقوق». فصلنامه تازه‌های حقوقی، ۱(۱)، ص ۱-۱۲.
<https://civilica.com/doc/589012>
ابن اثیر، مبارک بن محمد (۱۳۶۷). *النهایه فی غریب الحدیث و الاثر*. قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزیع، دار صادر.
احمدیه، مریم (۱۳۸۰). «عرف، معروف، مساوات. قسمت ۵». *نشریه مطالعات راهبردی زنان*، ۱(۱)، ص ۸۸-۹۹.
اخلاقی، نرجس (۱۳۹۷). «شاخصه‌های خانواده متعالی در سبک زندگی قرآنی». *مطالعات علوم قرآن جامعه المصطفی العالمیه*، ۲(۳)، ص ۱۴۹-۱۷۱.

- اسحاقی، محمد؛ حاجی علی، فریبا؛ و نفر، زینب (۱۳۹۹). «کاربرد انصاف در فقه خانواده». *مطالعات راهبردی زنان*، (۸۸)، ص ۱۲۱-۱۴۲. Doi: 10.22095/jwss.2021.248372.2471
- اسدی، غلامرضا؛ و مسیبیان، زهرا (۱۳۹۹). «بررسی قاعده عدل و انصاف از دیدگاه فقه اسلامی». *پژوهش و مطالعات اسلامی*، ۲ (۱۵)، ص ۹۹-۱۰۵. <https://www.joias.ir/showpaper/21229>
- امینی، اعظم (۱۳۹۵). «بازاندیشی رابطه انصاف و حقوق». *فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی*، ۵ (۱۶)، ص ۳۳-۵۶. <https://doi.org/10.22054/jplr.2016.6740>
- بابازاده، علی اکبر (۱۳۸۸). *مسائل ازدواج و حقوق خانواده*. قم: دفتر تحقیقات و انتشارات بدر.
- باقری، فردین (۱۳۸۸). *عدالت در خانواده*. تهران: نورا.
- بهشتی، احمد (۱۳۷۷). *خانواده در قرآن*. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۹۹). *ترمیم‌ولوژی حقوق*. تهران: گنج دانش.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۳). *زن در آیینه جلال و جمال*. قم: اسراء.
- خانلری بهنمیری، حسین (۱۳۹۷). *بررسی جایگاه اصل انصاف در حقوق ایران* (رساله دکتری). دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران، قابل بازیابی از گنج، پایگاه اطلاعات علمی ایران (ایرانداک ش). <https://www.iranicaonline.org/articles/9df059e941fd116b1d45edcfb65cdf4/#/articles/>
- خلیلی، عذرا (۱۳۸۶). «مبانی مشروعیت و اصول راهبردی حکمیت در شوراهای حل اختلاف خانواده». *فقه و حقوق خانواده*، ۱۲ (۴۷)، ص ۱۲۲-۱۴۹. Doi: 10.30497/flj.2008.68016
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران.
- دهقان، رمضان (۱۳۹۱). *تأثیر انصاف در حقوق خصوصی با نگرشی در حقوق انگلیس*. تهران: فکرسازان.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دار القلم.
- رفسنجانی مقدم، مصطفی؛ و محمدیان، علی (۱۳۹۴). «پژوهشی پیرامون ماده ۱۱۰۳ قانون مدنی تکلیف زوجین نسبت به حسن معاشرت با یکدیگر». *مطالعات راهبردی زنان*، (۷۰)، ص ۷-۴۶. https://www.jwss.ir/article_33169.html
- زیبایی نژاد، محمدرضا؛ و سبحانی، محمدتقی (۱۳۸۳). *درآمدی بر نظام شخصیت زن در اسلام (بررسی مقایسه‌ای دیدگاه اسلام و غرب)*. شورای عالی حوزه مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواران. تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.
- سلطان احمدی، جلال (۱۳۸۹). *تأثیر عرف در تفسیر قرارداد*. تهران: جاودانه، جنگل.
- شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق)، *نهج البلاغه (للصباحی صالح)*، محقق / مصحح: فیض الإسلام، قم: هجرت.

- طباطبائی، محمدحسین (۱۳۷۴). *تفسیر المیزان* (محمد باقر موسوی همدانی، مترجم). قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- عاملی جُبعی (شهید ثانی)، زین الدین بن نورالدین علی بن احمد (۱۳۸۸). *شرح لمعه* (علی شیروانی و محمد مسعود عباسی، مترجمان). قم: دار العلم.
- عسکری، حسن بن عبدالله (۱۴۰۰ق). *الفروق فی اللغة*. بیروت: دار الآفاق الجدیدة.
- علیدوست، ابوالقاسم (۱۳۹۴). *مصادر فقه (و عرف)*. قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- عمرانی، سیده نرجس؛ و شریعتی، الهام (۱۳۹۹). *اصل معاشرت به معروف در نظام حقوق خانواده از منظر قرآن و سنت*. همایش ملی قرآن و روان شناسی: مجموعه مقالات اولین همایش ملی قرآن و روان شناسی همایش ملی قرآن و روان شناسی، دانشکده روان شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
- عمید، حسن (۱۳۸۹). *فرهنگ فارسی*. تهران: اشجع.
- فراهیدی، خلیل بن أحمد (۱۴۰۹ق). *کتاب العین*. قم: هجرت.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق). *المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر*. قم: مؤسسه دار الهجرة.
- قاسمی، محمد جمال الدین (۱۴۲۵ق). *محاسن التأویل*. بیروت: دار الفکر.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۷). *فلسفه حقوق*. تهران: انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۹). *کلیات حقوق: نظریه عمومی*. تهران: دانشگاه تهران.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محقق داماد، مصطفی (۱۳۹۳). *قواعد فقه*. تهران: سمت.
- مراغی، احمد بن مصطفی (بی تا). *تفسیر المراغی*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۷۸). *اخلاق در قرآن*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۱). *نظریه حقوقی اسلام*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصطفوی، محمد کاظم (۱۴۳۰ق). *القواعد الفقهیه*. قم: جامعه المصطفی العالمیه.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۸). *مجموعه آثار شهید مطهری*. تهران: صدرا.
- مظاهری، محمدرضا (۱۳۹۱). *مطالعه تطبیقی انصاف در حقوق اسلامی و حقوق انگلستان* (پایان نامه کارشناسی ارشد). قابل بازیابی از گنج، پایگاه اطلاعات علمی ایران، ایرانداک ش.
- مظاهری، معصومه؛ و آل اسحاق خوئینی، زهرا (۱۳۹۱). «قاعده فقهی - حقوقی انصاف». *مجله پژوهش های فقه و حقوق اسلامی*، ۸ (۲۷)، ص ۱۳۵-۱۶۴.

- مغنیه، محمد جواد (۱۳۷۸ش). تفسیر کاشف (موسی دانش، مترجم). قم: بوستان کتاب.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۴ش). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- نفر، زینب (۱۴۰۱). انصاف ورزی در فقه و حقوق. تهران: مجد.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر (۱۳۷۶). تفسیر راهنما. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.